

Gyáni Gábor

A történelemnek kiszolgáltatva

Rigó Róbert: Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)

Viszonylag komoly hagyománya van nálunk a magyar városok 19–20. századi elitjeit feltáró történeti kutatásoknak. Vörös Károly kezdeményezte és valósította meg egyúttal (mindenekelőtt Budapest és emellett Győr példáján) a helyi elitszoportok társadalomtörténeti rekonstrukcióját. A kiegyezés és az első világháború közötti fél évszázad viszonylatában elvégzett mélyfúrásaihoz Vörös a legnagyobb adófizetők, korabeli és népszerű nevükön, a virilisek (virilisták) rendszeresen összeállított jegyzékeit vette alapul, amit sok más történeti adattal és dokumentummal párosított. Vörös mintaszerű elemzései valóságos történetírói divatot indítottak újtjára a hetvenes években az akkor kezdő történészek körében. Ennek nyomán idővel közel egy tucat hazai törvényhatósági és megyei (rendezett tanácsú) jogú vidéki város virilisként azonosított vezető csoportjának a társadalomtörténetét rögzítette a történetírás. Ezek sorában említhetjük Hódmezővásárhelyt, a hajdú városokat, Debrecent, Miskolcot, Pécs városát, Győrt, Nagykőröst, Szombathelyt, Szegedet és Nyíregyházát, hogy csak a legjelentősebb feldolgozásokat említsem. Újabban számos erdélyi és partiumi magyar város kapcsán is végeztek virilis vizsgálatokat. Közös jellemzőjük, hogy a kutatói figyelem a vagyoni (és jövedelmi) elit körére irányul, és főként a helyi notabilitások vagyon-szerkezete és jövedelmi viszonyai képezik a megismerés tárgyát. Ritkán terjed túl ezen a vizsgálódás, mint történt egyébként Nyíregyháza esetében, ahol Takács Tibor a választott városi képviselőket is belefoglalta az elit fogalmába. Ami azzal járt, hogy a döntéshozás folyamatát is felölelő elitpozíciók teljes spektrumát feltárta a tudós szerző.

Rigó Róbert monográfiája a történeti diskurzusnak ebbe a folyamába illeszkedik. Egyúttal újabb lépés előre egy bizonyos irányba, mivel Rigó nem elégszik meg a póré társadalomtörténeti érveléssel (és bizonyítással), hanem egyfajta „eseménytörténetet” is elbeszél könyvében. Ez persze nem éppen az, amivel a helyi várospolitikátörténet-írás szokott pepecselni, hanem olyasvalami, ami a várost közelről és súlyosan érintő társadalmi átrétegződés, többszöri radikális átrendeződés eseményeinek adja a krónikáját. Ehhez a kutatói célkitűzéshez, a gyors és mélyreható változások, inkább dezintegráció regisztrálásához szokatlan, de a téma megragadása szempontjából teljesen indokolt időkeretet választ, úgy mint a harmincas évek végétől a negyvenes évek végéig tartó évtizedet. Ez így semmiképpen sem számít szokványos periodizációnak, hiszen 1944/1945 cezurális jelentősége szinte megkérdőjelezhetetlen volt eleddig. Ugyanakkor az újabb nemzetközi történeti irodalomban is felbukkant már a harmincas évektől a negyvenes évek végéig tartó időegység fogalma. Kitűnő példa rá Timothy Snyder gyorsan nemzetközi bestsellerré lett könyve, a *Bloodlands* (magyarul: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*, 2012), amely szintén ezt az időszakot tekinti át annak feltett szándékával, hogy bemutassa: miként pusztított el két totalitáriánus nagyhatalom Európa keleti felén, a huszadik század közepén, közel 14 millió embert.

Rigó Róbert hat főfejezetbe tagolt könyve azzal indul, hogy a szerző megrajzolja Kecskemét, a jellegzetes alföldi mezőváros két háború közötti társadalmi profilját. Nagyban segíti őt ebben Szilágyi Zsolt jórészt kéziratban lévő, a kecskeméti elitről szóló monográfiája, valamint a város gazdaságtörténetét (gazdaságföldrajzát) érintő számos kutatási eredménye. Rigó ugyanakkor némileg változtat is Szilágyi elitfogalmán, mivel csupán a város hatalmi elitjét, a helyi politikai döntéshozókat vizsgálja – a virilistákkal együtt. Ebben a mezővárosi mércével mérve módfelett „modern”, vállalkozói habitussal vértezett helyi elitben kivételesen nagy volt a súlya az izraelita felekezethez tartozó személyeknek és családoknak. Mindennek pedig abból a szempontból van nagy jelentősége, hogy Kecskemét az ország azon helységeinek egyike, ahol nem volt feltűnően éles a „hivatalos” antiszemitizmus. Különösen a zsidó származású, vagy csupán annak tekintett értelmiség számára jelentett ez a szokottnál is kedvezőbb életfeltételeket egészen a német megszállásig. Így a zsidó ügyvédek zavartalanul folytathatták tevékenységüket Kecskeméten a zsidótörvények meghozalata után is, sőt az arányuk tovább nőtt (!) a negyvenes évek első felében (71. old.). Hasonló tendencia érvényesült az orvosok tekintetében is. Kecskemét persze magyarországi város is, ahol a zsidókat érő diszkrimináció szintúgy érezteti hatását, de közel sem olyan mértékben, mint ahogy a törvényalkotók szándékai szerint ennek történnie kellett volna. *„A törvény kijátszásában sokan közreműködtek, gyakran strómanok alkalmazásával »árjásították« a zsidó vállalatokat. Mindezek ellenére a zsidók másodrendű állampolgárokká váltak, sokan elvesztették a választójogosultságukat, vagyonuk és egzisztenciájuk fokozatosan veszélybe került a törvényi rendelkezések miatt, amit több-kevesebb sikerrel egyelőre sikerült kijátszaniuk, vagy egyszerűen nem teljes egészében foganatosították azokat.”* (80. old.)

Ennek a szinte már idilli, de korántsem ideális állapotnak vetett egyszeriben véget az ország német megszállása, amely Kecskeméten is beindította a zsidó, leginkább a zsidó vagyoni és jövedelmi elit kifosztását, a zsidó népesség gettósítását, majd haláltáborokba szállítását. Kecskeméten már ez időben is a hadsereg volt az úr, kétségtelen prioritást élvezve az események irányítása terén; így leginkább a hadsereg részesedett a gettóba terelt, majd deportált helyi zsidó családok házain, lakásain, elsősorban a német és a magyar katonák rendelkezésére engedték át azokat a civil igénylők rovására. A szerző ugyanakkor konstatálja, hogy bár 1944. március 19-ig a városban nem öltött komoly méreteket a zsidóellenes hangulat és politika, a „zsidó javak” iránt ennek ellenére igen „komoly érdeklődés mutatkozott”. A katonaság mellett végül a legszegényebb társadalmi csoportok között osztották szét a szabad prédává tett zsidó vagyont.

1944 októberére Kecskemét hadművelleti területté vált, a hatóságok ennek megfelelően elrendelték a város teljes kiürítését. Ennek nyomán a lakónépesség aránya a város belterületén a korábbi felére esett vissza december derekára, a tágas tanyavilágban pedig a korábbi lakosságnak csupán az ötöde maradt veszteg. Mindennek óriási lesz utóbb a jelentősége, mivel a város ezzel szinte kínálja magát a fosztogatások számára. A magukra hagyott házak, áruraktárak és egyéb javak a civil népesség és az immár orosz megszálló haderő kénye-kedvének kiszolgáltatva váltak a rablások célpontjává. 1944 végén a lakásállomány közel egyötöde állt üresen, vált romossá vagy került a hadsereg kezére.

Miután Kecskemét a Budapest ellen megindított katonai offenzíva hátvédje lett, e tény erősen és tartósan megpecsételte a város későbbi sorsát. A helyzetet jól kifejező szerzői megfogalmazás szerint közel egy éven át, 1944. december 17. és 1945. november 4. között tartott Kecskeméten az „ideiglenesség korszaka”. Minden bizonnyal ennek az átmeneti egy évnél a történetírói bemutatása a könyv legfontosabb tudományos eredménye, amely ugyanakkor nívó is a magyar történetírásban. Rigó elsőként gondosan áttekinti a gazdátlan vagyonok sorsát, képet adva arról a folyamatról, hogy miként váltott tulajdonost a „hátrahagyott” zsidó és nem zsidó, a városból kitelepített, onnan elmenekült és a városba

jó ideig visszatérni képtelen vagy visszatelepíteni nem kívánó kecskeméti lakása, ingósága és egyéb anyagi jószágai. Nem kevésbé fontos, az ideiglenesség általános érzését, ha lehet, tovább fokozó körülmény a hadifogságba vagy inkább a *malenkij robotra* elhurcoltak nagy tömege, valamint a helyi internálótáborokba zsúfoltak szomorú sorsa. Eközben létrejött ugyan valamiféle helyi legitim hatóság, ami, jellemző módon, nem kifejezetten a polgári közigazgatásnak, sokkal inkább a rendészeti hatalomnak volt sajátos intézményesülése. Amellett, hogy tartósan legalább harmincezer szovjet katona tartózkodott ez időben a városban, a magyar hatóságot a rendőrség képviselte, amely közvetlenül kommunista irányítás alatt állt, és szinte mindenhatónak bizonyult. A két említett körülmény együtt kezeskedett azért, hogy az ideiglenes viszonyok között, a közéletben éppúgy, mint a magánéletben, a hatalmi önkény váljék uralkodóvá. Szinte paradigmátikus ebből a szempontból Kecskemét esete, amely azt példázza, hogy a háború és a háborús összeomlás által okozott káosz és hatalmi vákuum milyen könnyen teremthet tartós élethelyzetet, amely hosszú hónapokra szólóan képes befolyásolni az adott lokális közösség életét

Ilyen feltételek között zajlott az elitváltás, melynek a diszkontinuitás a legfőbb jellemző jege. Hiszen a zsidó elit – a deportálások eredményeként is – szinte teljesen megsemmisült erre az időre; a korábbi nem zsidó, ugyanakkor vagyonos multipozicionális elit pedig, szintúgy kifosztva, és immár politikailag is gyanúsnak ítélve (olykor perek folytak ellenük), hasonlóképpen pusztulásnak indult. Kikből áll ekkoriban az új helyi elit? Az ekként azonosított 33 személyből három fő képviselte csupán a folytonosságot, az elsőprő többség ellenben olyan fiatal évrátú férfiakból állt (egy nő akadt csupán közöttük), akik tekintélyes számban kívülről érkeztek (bevándorlók voltak), akiket a baloldaliságuk vagy a zsidónak minősítettség okán a hatóságok korábban üldöztek. Az új elit pozicionálisan a kommunista párt kádérállományát képviselte úgy, hogy a rendvédelmi szervezetek vezető posztjait tartotta kezében, onnan gyakorolva a szinte korlátlan hatalmát.

Az ideiglenesség korszakának megfelelően az új elit szinte a semmiből érkezett és hamarosan nyomtalanul el is tűnt, egy olyan, megint csak tiszavirág-életű új formációnak adva át a helyét, melyben – a rendőrségi vezetők mellett – már nagy számban képviseltették magukat az egyes politikai pártok vezetői is. Az utóbbiak között olykor még klerikus is akadt, nevezetesen a később tragikus sorsot ért Páter Károlyi Bernát személyében. Ezen új elit társadalmi és politikai arculatát közvetlen módon befolyásolta, hogy Kecskemét erős fellegvára volt – országos összevetésben – a Kisgazdapártnak: 1945-ben az FKGP a szavazatok 73 százalékát szerezte meg a városban.

A koalíciós időszak társadalomtörténeti folyamatai, lévén, hogy közvetlenül függtek a politika történéseitől, gyorsan pergő események módjára alakultak az ezt követő időben is. 1948 kecskeméti elitjét vizsgálva Rigó Róbert konstatálja: hírmondóként is alig maradt valaki hatalmi állásban a háború előtti idők elitjéből. Az ezt követő egy-két év során átmenetileg a hatalomba bekerültek is szinte mind homo novusok voltak. S így volt ez később is. „Az 1948-as elitábrára 14 fő került, de közülük hatan az év végéig vagy a következő év elején elveszítették elitpozíciójukat, ketten pedig Budapestre kerültek.” (365–366. old.) A vezető pozícióját tartósan őrző szűk személyi kör, amely szerencsésen túlélte tehát a zsidótörvényeket, a német, majd az orosz megszállást, és még a kommunista rendvédelmi hatalmi időszakot is átvészelte, rendre olyan virilis értelmiségiekből verbuválódott, melynek tagjai sohasem töltötték be politikai szerepet, és csupán a szakértelmükkel szolgálták a várost. Róluk, mint hasonló esetben mindig, prosopográfiai jellegű áttekintéssel szolgál a szerző.

Az elit személyi állományát érintő, az előbbieken taglalt gondos történeti rekonstrukció mellett, vele párhuzamos történetként esik szó Rigó munkájában a vagyonok, az anyagi javak forgandó sorsáról is; és arról is beszámol a szerző, hogy mikor mely állami szervezet (pl. az Elhagyott Javak Kormánybiztossága) rendelkezett felettük az újraelosztá-

sukat intézve. Az utóbbi története is pont akkor ér véget, amikor a koalíciós kormányzás korszaka, vagyis a kommunista hatalomátvétel pillanataiban.

Rigó Róbert helytörténeti monográfiája korántsem szimpla helytörténeti munka, hanem olyan mezosinten megoldott történeti rekonstrukció és elemzés, ami a jól megválasztott léptéknek és látószögnek köszönhetően mélyen bevilágít ennek a különösen mozgalmas, tragikus eseményekkel telített évtizednek a történelmi alakulásába. A szerző roppant szorgalmas kutató, aki hihetetlen mennyiségű levéltári irat áttekintésével, és közülük sok forrásnak a beszéltetésével (gyakorta olvashatók az iratokból vett hosszabb idézetek) revelatív módon érzékelteti a háborús évek és a közvetlenül a háborút követő időben lezajlott események drámaiságát, a nemegyszer szélsőséges változások egymásra halmozódását. *Ez a könyv az emberi szenvedések történetírói módon elbeszélte története is anélkül, hogy tudós szerzője bármikor áttérne a moralizáló és érzelgő tónusra.* Megrendítő képet rajzol benne Rigó arról a korról, melynek keretei között rövid időn belül is minden és mindennek az ellenkezője egyaránt könnyen megtörténhetett. A könyvet elolvasva jobban *megértjük* ezt a múltat, amellet, hogy széles körű tudással is felvértez bennünket. A kor történéseinek megértése azonban talán fontosabb is ez alkalommal, mint az ismeretek pusztá bővülése, mert így magyarázhatók meg csupán a múltbeli tények. S úgy kerít erre sort Rigó, hogy a történelmi ágensek motivációit nem holmi pszichologizálással, intuitív beleérzéssel mutatja meg számunkra. Kizárólag a kontextusok kemény tényeiről esik szó ebben a történeti munkában, ám az a mód, ahogyan a szerző azokat elbeszéli, ahogyan a történetet cselekményesíti, mind segítenek felidézni a valós és elképzelhető emberi cselekedetek történelmileg dokumentálható (keret)feltételeit, a tettek valószínű irányait.

Ha fel lehet egyáltalán bármit róni Rigó Róbert élvezetesen megírt értékes tudományos alkotásának, az legföljebb az összehasonlítás, a helyi keretből való kitekintés hiánya. Az igazat megvallva ritka ugyan a munkájához fogható hasonló történeti rekonstrukció és elemzés erről a korról, és ha akad is ilyen, az övével összemérhető produktum, nem biztos, hogy szintén helyi léptékben vetődnek fel benne a Rigó által vizsgált kérdések. A kitekintés igénye ennek ellenére jogosan merül fel ez alkalommal, még az esetben is, hogy reálisan számolva inkább csak egyes részkérdésekben végezhető összevetés, vagy többnyire néhány elvi szempont felvetésével lehet csupán megfelelni az általánosítás kívánalmának.

Hadd utaljak itt egyedül arra, hogy a német holokauszt-kutatás egyik, Magyarországon is népszerűsített irányzata, a Götz Aly és mások által képviselt felfogás az államilag szervezett és működtetett rablás motívumára fűzi fel (egyszerűsíti le) a náci Németország teljes zsidópolitikáját, és ezzel magyarázza Aly a hitleri Németország háborús politikáját is. S bár magam némi fenntartással élek e szemlélet túlzásba vitele ellen, mégis úgy gondolom, nagy hasznát vehette volna Rigó az Aly-féle koncepció figyelembevételének, túl azon, hogy Ungváry Krisztián e koncepciót is érvényesítő munkáira olykor valóban utal.

Mondani sem kell, a sztálini kommunista rendszer keretében gyakorolt terror kérdéseit megvilágító újabb történeti irodalom hasznosítása is komoly előnyére szolgált volna a szerző egyik-másik fejtegetésének. S e tekintetben már hazai történetírói törekvések pozitív példáira is lehet utalni, mindenekelőtt Ö. Kovács József munkásságára. Mindez azonban azt a kérdést érinti közvetlen közelről, hogy mennyiben lehet vagy szabad analitikussá tenni a történetírói szöveget a hagyományos elbeszélői modor (beszédmód) korlátozásával vagy annak bizonyos fokú átalakításával.

Rigó Róbert Kecskemét-története új irányba fordíthatja a városi helytörténet-írást, valljuk be, mára némileg begyöpösödött műfaját; egyszersmind utat mutat a második világháború korának újfajta érzékenységek szerinti történeti megközelítése számára. S ez így együtt korántsem kevés.